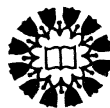

درآمدی بر جرم‌شناسی

مهرداد رایجیان اصلی

تهران

۱۳۹۷

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)
پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	درآمد
۹	فصل یکم: محتوای جرم‌شناسی: از مفهوم‌شناسی، موضوع و چرایی تا ...
۹	گفتار یکم: مفهوم جرم‌شناسی
۱۰	الف) جنبه‌های شناخت جرم در علوم جنایی
۱۳	ب) واژه‌شناسی جرم
۲۰	گفتار دوم: موضوع و چرایی جرم‌شناسی
۲۰	الف) موضوع جرم‌شناسی: از مفهوم دوگانه تا چندگانه جرم
۲۵	ب) چرایی جرم‌شناسی
۳۶	گفتار سوم: تعریف جرم‌شناسی: علت‌شناسی در خدمت پیشگیری از جرم و بزه‌دیدگی
۳۶	الف) شاخص‌های تعریف
۳۸	ب) سبب‌شناسی جرم و علت‌شناسی مجرمانه
۴۱	پ) گونه‌شناسی پیشگیری
۶۶	جمع‌بندی فصل
۶۸	فصل دوم: تحول جرم‌شناسی در بستر خاستگاه‌های پیدایش آن
۶۹	گفتار یکم: دوره ناعلمی جرم‌شناسی (عصر جرم‌مداری یا «جرم‌شناسی کلاسیک»)
۷۰	الف) بنیان‌ها و شاخص‌های جرم‌شناسی کلاسیک
۷۵	ب) بازتاب‌ها و دستاوردهای جرم‌شناسی کلاسیک
۸۱	گفتار دوم: دوره علمی جرم‌شناسی (عصر بزه‌کارمداری یا «جرم‌شناسی اثباتی»)
۸۳	الف) بنیان‌ها و شاخص‌های جرم‌شناسی اثباتی
۹۸	ب) بازتاب‌ها و دستاوردهای جرم‌شناسی اثباتی
۱۲۶	گفتار سوم: دوره پسا‌علمی جرم‌شناسی (عصر جرم‌شناسی‌های متقابل: ...)
۱۲۷	الف) جرم‌شناسی جریان اصلی
۱۹۰	ب) جرم‌شناسی انتقادی

صفحه	عنوان
۲۰۱	پ) نظریه‌های تلفیقی و جرم‌شناسی تلفیقی: نظریه شرمنده‌سازی بازگرداننده ...
۲۰۴	ت) جرم‌شناسی‌های دیگر
۲۱۹	جمع‌بندی فصل
۲۲۱	فصل سوم: رهیافت کلان به پدیده جرم: «بزهکاری»
۲۲۲	گفتار یکم: مفهوم‌شناسی بزهکاری
۲۲۲	الف) جرم و بزهکاری
۲۲۳	ب) بزهکاری کودکان و نوجوانان
۲۲۷	پ) بزهکاری در پرتو رهیافت کلان
۲۳۰	گفتار دوم: گونه‌شناسی بزهکاری
۲۳۰	الف) شهرنشینی و بزهکاری
۲۳۶	ب) مهاجرت و بزهکاری
۲۴۰	پ) مسکن/سکونتگاه و بزهکاری
۲۴۵	ت) نظم همگانی و بزهکاری
۲۵۰	گفتار سوم: اندازه بزهکاری و داده‌های جرم
۲۵۱	الف) آمار جنایی
۲۵۸	ب) روش‌شناسی جرم‌شناسی
۲۶۷	جمع‌بندی فصل سوم
۲۶۸	برآمد: جرم‌شناسی در افق ۲۰۲۰
۲۶۸	الف) تز برگزیده
۲۶۹	ب) سنتز پیشنهادی
۲۷۱	کتابنامه

درآمد

الف) سناریوی کتاب^۱

ساعت ۹:۳۰ دقیقه صبح سه‌شنبه ۲۱ مهرماه ۱۳۸۳، جلسه رسیدگی به پرونده‌ای که «بزرگ‌ترین پرونده جنایی ۷۰ سال گذشته» [از آن تاریخ] نام گرفت، در دادگاه کیفری استان تهران آغاز شد. متهمان دو جوان ۲۲ و ۳۱ ساله بودند (تأکیدها از نگارنده‌اند) که هر دو در رؤیای کار و ازدواج خود را ناکام می‌دیدند. یکی از آنان، جوانی پُرشور، و دیگری معتاد بود که به گفته رئیس دادگاه، همه فضیلت‌ها و باورهای خوب و اعتقادی‌شان فروریخته است. جنایت‌های ارتكابی این دو از پایان سال ۱۳۸۱ آغاز شده بود و در نیمه نخست سال ۱۳۸۳ پایان گرفت. رئیس دادگاه، همچنین، عامل غالب در این جنایت‌ها را شهوت‌پرستی و همزادی مرتکبان با جرم‌هایشان عنوان کرد. معاون دادستان نیز متهم ردیف نخست (بیجه) را جوان ۲۲ ساله‌ای معرفی کرد که از شهرستان به تهران مهاجرت کرده بود و به رغم نداشتن پیشینه کیفری، حدود ۱۱۴ فقره آدم‌ربایی با قصد جرم منافی عفت و مباشرت در قتل عمدی و چندین فقره تعرض و ایراد ضرب و جرح، سرقت، جنایت بر میت و آتش زدن به وی منتسب بود. متهم دیگر (باغی) نیز جوان ۳۱ ساله‌ای معرفی شد که او هم به تهران مهاجرت کرده و دارای ۱۰ فقره پیشینه کیفری در زمینه استعمال هروئین و

۱. در تدوین این سناریو از مرجع‌های زیر استفاده شده است:

«بیجه و علی باغی مفسد فی الارض هستند: گزارش از متن کیفرخواست جانان پاکدشت که در آغاز محاکمه خوانده شد»، هفته‌نامه ندای ایران (شماره ویژه)، پنج‌شنبه ۲۳ مهر ۱۳۸۳، ۸ صفحه و نیز: «حوادث سال ۸۳»، پایگاه خبری آفتاب، در:

<http://aftabnews.ir/fa/news/2925/12/1/1384>

تریاک، نگهداری ماده مخدر و سرقت بود. معاون دادستان در ادامه با اشاره به اینکه متهمان در بیابان‌های شمال غربی حاشیه پاکدشت (از شهرستان‌های تهران) مدت‌ها در آلودگی‌های مجاور کوره‌های آجرپزی سکونت داشتند، عنوان داشت که آن دو با توجه به موقعیت ناحیه، نقشه انجام جرم‌های خود را طرح‌ریزی کردند. در یکی از جنایت‌ها، متهمان با ربودن کودکی ۹ ساله، و بی‌اعتنا به فریادهای کودک، او را خفه و پیکرش را در پشت یک آسیاب متروک رها می‌کنند. اگرچه نماینده پزشکی قانونی متهمان را از نظر زیستی و روانی سالم معرفی کرد، ولی از اعتراف‌های به دست آمده - به ویژه از بیجه - روشن شد که خود در کودکی قربانی بدرفتاری و تعرض قرار گرفته بود. سرانجام، سرنوشت این پرونده با اعدام هر دو بزهکار در روز ۲۶ اسفند ۱۳۸۳ با حضور شمار کثیری از مردم - که از ۵ تا ۳۰ هزار تن گزارش شده است - به پایان رسید.

هرچند ماجرای بالا سلسله‌ای از رخدادها را به تصویر می‌کشد که نزد افکار عمومی، و حتی متخصصان و دانشگاهیان - به ویژه در دانشکده‌های حقوق - بیش و پیش از هر چیز، عنوان جرم و جنایت را به ذهن می‌رساند، ولی می‌توان نظرها را به سوی جنبه‌های پرشمار جرم‌شناسانه مطرح در این رویداد تاریخی/تراژیک و پرونده قضایی/کیفری نیز جلب کرد، از جمله:

- قتل‌های سریالی و بزهکاران حرفه‌ای/اعتیادی: اگرچه از نظر حقوقی/قانونی، این قتل‌ها عمدی و مرتکبان آن‌ها مستوجب قصاص شمرده می‌شوند، ولی از نظر جرم‌شناسی، نوع و ماهیت خاصی می‌یابند که از یک‌سو، نشان از تمایز مفهوم و گونه‌های جرم در حقوق جنایی و جرم‌شناسی، و از سوی دیگر، حکایت از امتیاز جرم‌شناسی بر حقوق جنایی - از نظر گونه‌شناسی بزهکاران - دارد.

- حالت خطرناک بزهکاران و شخصیت مجرمانه آنان: اگرچه از نظر حقوقی/قانونی، مرتکبان سزاوار سرزنش و مقصر و واجد مسئولیت کیفری شناخته می‌شوند، ولی از نظر جرم‌شناسی، حالت خطرناک، یعنی ظرفیت مجرمانه و سازگاری

محیطی/اجتماعی، به ویژه با توجه به شخصیتشان، اهمیت می‌یابد و این مسئله مهم را به میان می‌کشد که «آیا جرم و بزهکاری یک پدیده ذاتی است یا اکتسابی و یا هر دو؟»، وانگهی، «آیا برای رسیدگی به جرم ارتكابی مرتكبان تشکیل پرونده قضایی (کیفری) کفایت می‌کند؟».

- شرایط و موقعیت رخداد جرم‌های ارتكابی: در اصل محل سکونت و موقعیت جغرافیایی/مکانی جرم از جنبه حقوقی/قانونی چندان موضوعیت ندارد، در حالی که از محورهای مهم مطالعات و پژوهش‌های جرم‌شناختی شمرده می‌شود.

- محیط اجتماعی جرم‌ها و مرتكبان آنها: محیطی که بزهکاران در آن زاده و تربیت شده، رشد و نمو کرده، و اقامت داشته یا به آنجا مهاجرت کرده‌اند - خواه محیط خرد خانواده یا محیط کلان‌شهری چون تهران - یکی دیگر از محورهایی است که فقط جرم‌شناسی در ارتباط با چنین رخدادها و پرونده‌هایی به آن توجه می‌کند.

- سن بزهکاران: این موضوع که بزهکار در چه سنی و با چه شرایطی دست به ارتكاب جرم می‌زند و آیا از اساس می‌توان سنی برای ارتكاب جرم در نظر گرفت، با مفهومی به جز بلوغ و اهلیت - همچون رشد روانی، عامل ژن، تغذیه، ساختار عصبی و کنترل - در جرم‌شناسی بررسی می‌شود.

- ویژگی و شخصیت بزه‌دیدگان: این موضوع که بزه‌دیده نیز ممکن است در پاره‌ای از رویدادها و پرونده‌ها در فرایند جرم نقش داشته باشد و با وجود این، در هر صورت، شایسته حمایت‌های ویژه قانونی و جامعه‌ی است، از گذر جرم‌شناسی در سامانه‌های حقوقی/کیفری و سیاست‌گذاری‌های قانونی و اجتماعی بازتاب می‌یابد.

- واکنش اجتماعی به جرم‌های ارتكابی و بزهکاران: سرانجام، این مسئله که جرم‌های ارتكابی و بزهکاران چه واکنشی را - چرا و چگونه - نسبت به خود برمی‌انگیزند، در پهنه گسترده جرم‌شناسی از جنبه‌های گوناگون - نوع و ماهیت واکنش، توجیه اخلاقی/آموزه‌ای آن، عملکرد سامانه دادگستری جنایی، نگرش

افکار همگانی و جامعه به جرم و کیفر، ضرورت تدبیرهای کنشی پیش از واکنش اجتماعی و غیره - مورد بررسی و نقد و ارزیابی واقع می‌شود.

(ب) پهنه موضوعی، ساختار و روش‌شناسی کتاب

موضوع‌ها و محورهایی که اشاره شدند، در کتاب پیش رو با عنوان‌ها و مفهوم‌هایی این چنین مطالعه و بررسی می‌شوند:

- «مفهوم و گونه‌های جرم»؛ مانند قتل‌های احساسی/هیجانی- شهوانی در پرونده بالا؛

- «طبقه‌بندی بزه‌کاران و بزه‌دیدگان»؛ مثل بزه‌کاران روان‌نژند و جامعه‌ستیز، یا بزه‌دیدگان بی‌گناه و سرزنش‌پذیر، به ترتیب بزه‌کاران حرفه‌ای و اعتیادی، کودکان و دیگر قربانیان در پرونده بالا؛

- «نظریه‌های علت‌شناختی»؛ مانند نظریه‌های زیستی-اجتماعی (سنخ مجرمانه، سرشت رفتار مجرمانه)، «همزادی» در جنایت، برحسب اظهار رئیس دادگاه، در پرونده بالا؛

- «پدیده جمعی بزهکاری و رابطه آن با پدیده‌های اجتماعی»؛ مانند رابطه شهرنشینی و مهاجرت با بزهکاری، مهاجر بودن هر دو بزهکار در پرونده بالا.

از آنجا که این مفهوم‌ها و عنوان‌ها شامل همه موضوع‌ها و محورهای مطرح در قلمرو مطالعاتی جرم‌شناسی نیستند، پس عنوان این کتاب *درآمدی بر جرم‌شناسی* است. اگرچه دیدگاهی درباره این عنوان، ممکن است آن را شامل مختصری از همه موضوع‌ها و محورهای جرم‌شناسی بدانند، ولی در کتاب پیش رو دیدگاهی را مد نظر می‌گیریم که شمایی کلی از شناخت موضوع و درون‌مایه این رشته از علوم جنایی و اجتماعی را - بی‌آنکه مدعی همه موضوع‌ها و محورهای مطرح در آن باشد - ترسیم می‌کند. این عنوان نشان می‌دهد که جرم‌شناسی از بدو پیدایی تا امروز دستخوش رشد، پیشرفت، دگرگونی و تحول‌های بسیاری بوده است که همچنان شتابنده جریان دارد، و پژوهشگر علاقه‌مند برای آشنایی، شناخت و یا غور و کنکاش

در پهنه بی‌کران جرم‌شناسی باید در پی این تحول‌ها حرکت کند؛ یعنی باید دنباله‌رو آن باشد نه پیشرو، به‌سان یک ساربان جدا از کاروان.

بر این اساس، مطلب‌ها و بحث‌های کتاب در سه فصل سازمان‌دهی شده‌اند: فصل یکم به کلیاتی از محتوای جرم‌شناسی اختصاص یافته است که نخست، خود جرم‌شناسی، و سپس، «جرم» - با رهیافتی خرد - در آن مفهوم‌شناسی می‌گردد و در ادامه، موضوع و چرایی جرم‌شناسی در قالب گونه‌شناسی جرم، سبب‌شناسی یا علت‌شناسی آن، و چگونگی پیش‌بینی و پیشگیری از آن بیان می‌شود.

فصل دوم به تحول جرم‌شناسی در بستر خاستگاه‌های پیدایش آن اختصاص دارد. الگوی این فصل بر پایه دوره‌های تاریخی بدین شرح پی‌ریزی شده است: نخست، دوره ناعلمی، به معنای اندیشه‌ها و آموزه‌های اخلاقی/فلسفی و ناتجربی که در جرم‌شناسی معاصر نیز بازتاب یافته‌اند، و امروز آن را «جرم‌شناسی کلاسیک» می‌نامند. دوم، دوره علمی، به معنای دیدگاه‌ها و نظریه‌های عینی/تجربی که با مکتب «اثبات‌باوری» آغاز و سپس، به «جرم‌شناسی جریان اصلی» تبدیل شده است. سوم، دوره پسا‌علمی، یعنی دوره‌ای که نمایانگر گذار از نظریه‌های علمی/تجربی، و هم‌زیستی دیدگاه‌ها و جریان‌های ایدئولوژیک/انتقادی با نظریه‌های علمی/تجربی معاصر و دیگر گرایش‌های نوین در جرم‌شناسی - به ویژه در آغاز هزاره سوم - است.

فصل سوم اما، به محتوا و موضوع جرم‌شناسی، یک رهیافت کلان‌را، در کنار رهیافت خرد می‌افزاید، که در آن می‌توان با چیستی و چگونگی داده‌های مربوط به جرم و بزهکاری - از جمله «آمار جنایی» - و به طور کلی، روش مطالعه و پژوهش در جرم‌شناسی آشنا شد. منطبق این فصل، آشنا کردن دانشجویان و دانش‌پژوهان با گستره موضوعی جرم‌شناسی است تا نشان دهد که مفهوم جرم در این رشته، چگونه در پرتو یک مطالعه استقرایی، از رهیافت خرد به رهیافت کلان می‌رسد. بدین‌سان، هرچند ممکن است بتوان دو موضوع «آمار جنایی» و «روش مطالعه و پژوهش در جرم‌شناسی» را داخل در فصل یکم (محتوای جرم‌شناسی) نیز دید، ولی منطبق استقرایی کتاب، این دو موضوع را نتیجه کلی مطالعه «جرم به منزله بزهکاری» در یک فرایند دو مرحله‌ای - از رهیافت خرد به کلان - با میانجی نظریه‌های جرم‌شناختی

(فصل دوم) بررسی می‌کند.

سرانجام، محتوای متنی کتاب با یک برآمد پایان می‌پذیرد که به جای نتیجه‌گیری کلیشه‌ای و صوری، موضوع مشخصی را با عنوان «جرم‌شناسی در افق ۲۰۲۰» به بحث می‌گذارد. در این «برآمد»، یکی از دیدگاه‌های برگزیده درباره «آینده جرم‌شناسی و جرم‌شناسی آینده» با رهیافت نگارنده مقایسه و تحلیل خواهد شد. بدین‌سان، روش سازمان‌دهی این کتاب به صورت توصیفی/مروری و تحلیلی - سنجش‌گری /نقد‌گری است. یعنی برای نمونه، اگر دیدگاه یا نظریه‌ای توصیف می‌شود، دیدگاه‌ها و نظرهای دیگر درباره آن نیز بیان و سرانجام از سوی نگارنده نیز داوری و اظهار نظر می‌شود. همچنین، با توجه به اهمیت و ضرورت پژوهش تجربی - افزون بر مطالعه نظری - در جرم‌شناسی، نگارنده به فراخور بحث‌ها، از شیوه «نمونه‌پژوهی» برای بررسی تجربی رویدادها، پرونده‌ها، قانون‌ها، رویه‌ها، و مسئله‌های اجتماعی، بر پایه مفهوم‌ها، نظریه‌ها و جریان‌ها یا گرایش‌هایی که توصیف و تحلیل می‌شوند، استفاده کرده است.

(پ) مخاطبان و روش استفاده از کتاب

این کتاب، از اساس، برای درس‌های «جرم‌شناسی» (درس اختصاصی)، «پیشگیری از جرم» (درس پایه)، «جرم‌شناسی کودکان و نوجوانان» و «کیفرشناسی» (درس‌های اختیاری) در رشته کارشناسی حقوق^۱ نوشته شده است. اما دانشجویان تحصیلات تکمیلی حقوق جزا و جرم‌شناسی^۲ در درس «جرم‌شناسی» و «جامعه‌شناسی جنایی» (درس‌های الزامی)، «روان‌پزشکی جنایی» و «روان‌شناسی جنایی» (درس‌های

۱. بر پایه «برنامه درسی بازنگری‌شده دوره کارشناسی رشته حقوق»، گروه علوم انسانی، وزارت

علوم، تحقیقات و فناوری، شورای تحول و ارتقای علوم انسانی (۱۳۹۴/۹/۲۳).

۲. بر پایه «مشخصات کلی برنامه و سرفصل دروس دوره کارشناسی ارشد حقوق جزا و

جرم‌شناسی»، وزارت فرهنگ و آموزش عالی، شورای عالی برنامه‌ریزی، کمیته برنامه‌ریزی حقوق، گروه علوم انسانی (۱۳۷۴/۲/۳).

اختیاری) نیز می‌توانند از آن استفاده کنند.

با توجه به وابستگی جرم‌شناسی به نوشتگان خارجی - به ویژه، زبان انگلیسی - برای شناخت و درک دقیق مفهوم‌ها، نظریه‌ها و جریان‌ها یا گرایش‌های مطرح در جرم‌شناسی، به طور پیوسته، معادل خارجی همه‌واژه‌ها و اصطلاح‌های تخصصی در پانویس - و گاه نیز در خود متن - آورده شده است، که البته، مطالعه و یادگیری این اصطلاح‌های خارجی برای دانشجویان کارشناسی ضرورتی ندارد.

افزون بر این‌ها، با توجه به اهمیت روش نموداری در بیان و آموزش درسی، در هر فصل کتاب، به فراخور، از این ساختار - شامل ۱۰ نمودار - استفاده شده است. این کتاب با بیش از ۲۵۰ مرجع و منبع فارسی (تألیف و ترجمه) و انگلیسی در قلمرو علوم جنایی (حقوق جنایی، جرم‌شناسی، کیفرشناسی و غیره) و علوم انسانی/اجتماعی (حقوق، روان‌شناسی، جامعه‌شناسی و غیره) تألیف شده است که هنگام پایان نگارش کتاب، تا سال ۱۳۹۶ و ۲۰۱۷، و سپردن کتاب برای چاپ، تا سال ۱۳۹۷ و ۲۰۱۸ روزآمد شده‌اند.^۱ در کنار کتاب‌ها، مقاله‌ها، و حتی پایان‌نامه‌های تحصیلات تکمیلی، از یک‌سو، با توجه به فقر داده‌های آماری و پژوهش‌های تجربی

۱. از این میان، گاه نگارنده فقط به نسخه ویراست گذشته و پیشینی یک کتاب دسترسی داشته، یا امکان استفاده از متن خارجی اصلی را نیافته است. برای نمونه، واپسین ویراست کتاب *جرم‌شناسی* (۲۰۱۱) رمون گسن - استاد فقید فرانسوی - که ویراست نخست آن (۱۹۸۸) را شادروان مهدی کی‌نیا در سه جلد به فارسی برگردانده بود، پیش از مرگ نویسنده در سال ۲۰۱۶، با همکاری سیلوی سیمامونتی و فیلیپ بُنفیس منتشر شده است، که به دلیل بیگانگی نگارنده با زبان فرانسوی، از همان ویراست گذشته استفاده شده است.

همچنین، واپسین ویراست کتاب *جرم‌شناسی نظری وُلد* (هفتم، ۲۰۱۶) - پس از برگردان فارسی (۱۳۹۲) به قلم دکتر علی شجاعی (شایان) از ویراست ششم آن (۲۰۱۰) - منتشر شده است که با توجه به تغییر ساختار فصل‌بندی کتاب از هر دو ویراست فارسی و انگلیسی استفاده شده است؛ از آن جمله‌اند فصل پنجم ویراست ششم (جرم و فقر) - در بحث «مکتب نقشه‌نگاری / جغرافیای جرم» - که در ویراست هفتم حذف شده و فصل یازدهم ویراست ششم (معنای جرم) - در بحث «نظریه‌های معنائگر» (برچسب‌زنی و میان‌کنش‌باوری) - که از ویراست هفتم خارج شده است.

جرم‌شناسی در ایران، و از سوی دیگر، اهمیت «جرم‌شناسی همگانی و خبرسازی» در گفتمان علوم جنایی معاصر، از گزارش‌ها و مطلب‌های رسانه‌ای نیز برای تبیین و تحلیل بحث‌های کتاب استفاده شده است. بدین‌سان، فهرست همه‌ای این منابع‌ها و مرجع‌ها در قالب «کتاب‌نامه» به پایان کار افزوده شده تا دانشجویان و دانش‌پژوهان محترم بتوانند در صورت نیاز به مطالعه بیشتر یا انجام پژوهش گسترده‌تر در موضوع یا محوری خاص به آن مراجعه کنند.

ت) سپاس‌گزاری

درآمدی بر جرم‌شناسی حاصل بخشی از مطالعه‌ها و پژوهش‌های نگارنده - از جمله، تدریس «جرم‌شناسی، کیفرشناسی، جامعه‌شناسی جنایی، روان‌شناسی جنایی، تاریخ تحولات حقوق جنایی (سیاست جنایی) و جرم‌شناسی نظری» - در دوره‌های کارشناسی حقوق، کارشناسی ارشد و دکتری دانشگاه‌های گوناگون کشور از سال ۱۳۸۰ تاکنون بوده است. از این رو، افزون بر کسانی که این کتاب به آنان تقدیم شده است - به ویژه، استاد علی‌حسین نجفی ابرندآبادی - مایلم از استادان و همکاران گرامی دکتر حسین غلامی و دکتر حسن‌علی مؤذن‌زادگان برای فراهم ساختن همکاری آموزشی و پژوهشی - از جمله، در جرم‌شناسی - با «دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه علامه طباطبایی»؛ از سرکار خانم آرزو بشکوه - دانش‌آموخته «کارشناسی ارشد» همان دانشگاه - برای همکاری در تنظیم نمودارها و یافتن بعضی از منابع انگلیسی کتاب؛ از یار همراه دکتر علی شجاعی - «عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی» - از دوست، برادر و همکار ارجمندم دکتر قاسم محمدی - عضو هیئت علمی دانشگاه شهید بهشتی و مدیر گروه حقوق سازمان «سمت» - و سرانجام، از مجموعه مدیریت همان سازمان، برای انتشار این کتاب، قدردانی و سپاس‌گزاری کنم.

مهرداد رایجیان اصلی

تهران، بهار ۱۳۹۷